
Boekbesprekingen

H. C. M. Michielse, **De burger als andragoog**, een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk (1848-1972). Boom, Meppel-Amsterdam 1977, 292 p.

H. F. J. M. van den Eerenbeemt, **Armoede en arbeidsdwang**, werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek 1760-1795, een mentaliteitsgeschiedenis. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1977, XXIV + 231 p., f 47,50.

F. L. van Holthoon, **Mensen in Europa**, ontwerp voor een sociale geschiedenis van Europa na 1750. Sociale en culturele reeks, Samsom Uitgeverij, Alphen aan den Rijn 1977, 314 p.

Het eerste van de drie hier te bespreken boeken is een ideologisch geladen min of meer historisch geordend werk over de relatie tussen welzijnswerk en kapitalisme; het tweede presenteert resultaten uit archiefwerk over de 18e eeuw en het derde is een algemeen leerboek voor sociale geschiedenis.

Michielse (1934) die geschiedenis en filosofie van de geschiedenis te Nijmegen studeerde en thans wetenschappelijk hoofdmedewerker voor historische en theoretische andragologie is aan de Universiteit van Amsterdam, geeft formeel in een aantal hoofdstukken de geschiedenis van de andragologie in Nederland sedert 1948, benevens de geschiedenis van de andragologie sedert 1920. Materieel komt dat er op neer dat hij bij voortduring de andragogie plaatst in functie van het zich ontwikkelend kapitalisme. Er wordt dan ook nogal wat ruimte besteed aan de ontwikkeling van het kapitalisme zelf, van de economie, van het socialisme, van de vakbonden en wat daar zo verder bij te pas komt. Daar komt bij dat de schrijver welzijnswerk en andragogie zeer breed opvat — armenzorg, maatschappelijk werk, opbouwwerk, de methoden ervan, cultureel vormingswerk, politieke kadervorming, het valt er allemaal onder. Het hoofdstuk over de andragologie en een hoofdstuk over de verhouding van de arbeidersbeweging tot de andragogie zijn bovendien deels meer theoretisch dan historisch van opzet. Er komen dus nogal wat zaken in het boek ter sprake, hierdoor is er voor elk onderwerp maar weinig plaats en is van menig punt de uitwerking erg summier. Daartegenover staat echter de bijzonder leesbare stijl.

Het boek is goeddeels ontstaan uit artikelen geschreven voor het Tijdschrift voor Agologie, maar vormt toch een geheel, zij het dat het laatste hoofdstuk (over de andragologie als wetenschap) onvermijdelijk wat apart staat. De eenheid (én de leesbaarheid) van het boek worden versterkt door de zeer duidelijke ideologische lijn: alles draait om de ontwikkeling van het kapitalisme dat in elke fase zelf zijn welzijnsproblemen en zijn vormen van welzijnszorg voortbrengt. Deze lijn brengt uiteraard tevens problemen met zich. Zo vond recensent Wil Teunissen

in *Intermediair* van 26 mei 1978 (14, 21, p. 67), dat de invloed van de religie en van de periode 1940-45 niet voldoende tot hun recht waren gekomen. Inderdaad heeft Michielse nogal wat weggelaten, mij viel b.v. op, dat wél allerlei socialistische groeperingen, doch niet de communistische werden genoemd. Voor vele lezers zal een ernstiger bezwaar zijn, dat de schrijver in navolging van gewoonten van medestanders, lijkt me, steeds met de ontwikkeling van het kapitalisme, de economie etc. *begint* en zich daarbij geenszins beperkt tot de relatie ervan tot de andragogie, maar het onderwerp verzelfstandigt, vaak zo uitvoerig dat het wel tegen de helft van een hoofdstuk in beslag gaat nemen. Je hebt de neiging dat zonde van de ruimte te vinden. Zouden de doelstellingen van de schrijver niet beter bereikt zijn, als hij steeds de tegengestelde volgorde had gekozen, dus eerst het beschrijven van het welzijnswerk van een periode en dan het leggen van de band met de economische achtergrond? Dát hij die band legt, is belangwekkend, zij het uiteraard niet nieuw, maar Michielse werkt het voor Nederland uit. Het lijkt me even voor de hand liggend als eervol dat hij zich er aan heeft vertild. De schrijver beseft dat de relatie andragogie vs. kapitalistische belangen steeds weer anders ligt en hij keert zich ook af en toe tegen te directe (vulgaire marxistische, M. gebruikt de term niet) interpretaties, maar soms ontkomt hij er zelf niet aan, soms worden de twee elementen ook min of meer naast elkaar gebracht.

Het boek is bepaald niet de enige waarheid. Idealistische interpretaties en onduidelijke/indirecte verhoudingen vindt men hier niet, wel veel niet-waardevrije opmerkingen en ironische aanhalingstekens. Het is Michielse wel kwalijk genomen, dat hij zoals hij al in het woord vooraf erkent, zich niet baseert op systematisch bronnenonderzoek. Voor zijn interpretatie die deels toch sterk deductief is, lijkt me dat ook niet nodig, maar ook dat houdt natuurlijk een beperking van het boek in. Het hoofdstuk over de geschiedenis van de andragologie valt ook daarom wat buiten het algemene kader, omdat Michielse daar soms zeer uitvoerig op deels recente strijdvrage in zijn discipline ingaat, waarbij de buitenstaander niet voldoende 'over de stukken beschikt'.

Ik heb zelf nogal wat bezwaren tegen de vaak warrige veelheid van aspecten die onder een noemer gebracht worden, terwijl ze in heel verschillende relatie tot een economische achtergrond kunnen staan. Dit laatste lijkt me het geval bij de tegenstelling tussen de negentiende-eeuwse armenzorg en wat de schr. 'paedagogische armenzorg' noemt. Hij gaat op basis van zijn overtuiging ervan uit dat dit alles voor (re-)productie van arbeidskracht diende en deels dient. Van allerlei noodlijdende werkplaatsen van overheidswege in de vorige eeuw lijkt mij het nut voor kapitalisten twijfelachtig. Voor de huidige eeuw legt Michielse het er deels in, door bv. zijn overmatige nadruk — ook nadat deze overwonnen was — op de *humanrelations* beweging.

Het boek bevat vele interessante passages, zoals over de discussie binnen de arbeidersbeweging over het al dan niet meedoen aan het burgerlijke vormingswerk, en daarnaast vestigt het opnieuw de aandacht op Henr. Roland Holst's belangrijke 'Kapitaal en arbeid in Nederland' (van 1902), dat vaak wordt aangehaald.

Intmiddels is — binnen een jaar reeds! — de tweede druk van dit boek in de boekhandel. Met name de afzet bij de sociale academies lijkt tot dit succes te hebben bijgedragen. De nieuwe druk wordt 'verbeterd' genoemd, doch volgens het voorwoord is alleen wat concreter recht gedaan aan het volksontwikkelingswerk van de SDAP vóór 1914. Ergens vind ik het wel griezelig, dat een weliswaar goed, doch eenzijdig werk het zoveel beter 'doet' dan b.v. J. F. Sinke's: *Agologisch den-*

ken en sociale context (Deventer, Van Loghum Slaterus, 1974), dat m.i. ten onrechte ook niet door Michielse is gebruikt.

Van den Eerenbeemt — hoogleraar politieke, economische en sociale geschiedenis aan de Kath. Hogeschool te Tilburg — behandelt in zijn boek een vroege periode waarin werkinrichtingen als 'huwelijk tussen filantropie en economie' tot stand kwamen: 1760 tot aan de Franse tijd. Het is voor driekwart een neerslag van uitvoerig plaatselijk archiefonderzoek over het hele land. Hieraan vooraf gaat een algemene economisch-sociale inleiding. Het werk is keurig in de statige stijl van Martinus Nijhoff uitgegeven (toch troffen we de kop van een hoofdstuk als laatste regel van een pagina aan — p. 221).

Hoewel de schr. zich af en toe duidelijk kritisch toont ten aanzien van ondernemersmotieven, ademt het hele werk een veel nuchterder geest dan dat van Michielse. Duidelijk wordt er op gewezen, dat enerzijds de oprichting van werkinrichtingen vaak ten doel had de overmatige lasten van de armbesturen te helpen terugbrengen, maar dat anderzijds dit doel meestal om allerlei zowel sociaal- als bedrijfseconomische redenen niet werd bereikt. Op de noodzaak wordt ook veel concreter ingegaan dan bij Michielse: er kwamen steeds meer armlastigen, de kerkelijke en particuliere fondsen keerden veel te gul en veel te veel zonder controle uit, zodat het misbruik hand over hand toenam en eigenlijk het gehele systeem uit de hand liep. Werken loonde nauwelijks meer dan steuntrekken en er kwamen door de teruglopende nijverheid en de vele misoogsten met daaropvolgende prijsverhoging van levensmiddelen (en de meesten gaven tot 70 % van hun inkomsten aan eten uit) steeds meer paupers.

Naast de tewerkstelling wilde men ook onderwijs voor de kinderen, zij het ook weer niet te veel, maar wel om te voorkomen dat 'une classe dangereuse' zou ontstaan (p. VIII, 13, 46-47). Hier heeft Michielse dus al vóór zijn periode gelijk! Van den Eerenbeemt, die steeds wijst op de grote rol van de Oeconomische Tak van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, haalt, met een veel idealistischer aanpak, ook het element van volksontwikkeling naar voren, sterker dan bij Michielse het geval kon zijn. Hij is daarbij echter duidelijk kritisch ('het acculturatieproces van de volksklasse werd veel te eenvoudig voorgesteld', p. 42). Men kwam hierbij trouwens t.g.v. van een veel te rationeel-vrijzinnig standpunt in strijd met de staatskerk (p. 44). Wel moesten op plaatselijk niveau ondersteunden verplicht de godsdienstoefeningen bezoeken (p. 29): klaarblijkelijk een tegenstelling tussen landelijke idealen en plaatselijke praktijk! Van den Eerenbeemt verwijt de brave lieden van het Nut, geen contact te hebben gezocht in het persoonlijk vlak met individuen uit de pauperklasse (p. 47).

Buiten de voortreffelijke inleiding is het grote belang van dit boek dat de plaatselijke gebeurtenissen, incl. schriftelijk neergelegde overwegingen, mislukkingen etc. nauwkeurig in kaart zijn gebracht. Te gauw is de socioloog geneigd, dit als peuterwerk te beschouwen; te snel gaat hij dan ook in het verleden deductief, althans generaliserend te werk.

Belangrijk lijkt me een opmerking in het 'Ten geleide', die er ons ook voor behoedt te snel kritiek te uiten op lacunes in dit werk: 'Dat bij dit onderzoek het accent zo zwaar valt op de mentaliteit van de burger in relatie tot de arme, is te verklaren uit de omstandigheid, dat de gewone man zich niet in geschrifte uitdrukte, zodat zijn visie op en beleving van het armoedeverijnsel in de anonimiteit zijn geraakt en derhalve niet rechtstreeks te achterhalen waren'. Dat lag voor

Michielse's periode gunstiger. Anderzijds moet men bij van den Eerenbeemts opmerking aantekenen, dat b.v. DDR-historici dan naarstig zouden zijn gaan zoeken naar *daden* van die gewone man, stakingen, rellen e.d. Die aanpak missen we hier.

Het boek van F. L. Holthoon (lector in de sociale geschiedenis aan de R.U. Groningen) geeft weer een heel andere aanpak te zien, n.l. die van het leerboek. Hier dus geen doorwerken van een eigen optiek (Michielse) of verslag van archief-onderzoek (van den Eerenbeemt). Van Holthoon pakt zijn onderwerp origineel aan. Het is geen van jaar tot jaar verder rollend verhaal. In verschillende hoofdstukken wordt een apart veld benaderd: de bevolkingsgroei, de veranderingen in de sociale structuur, in de verhouding staat & maatschappij en tenslotte de ontwikkeling der sociale bewegingen. Hieraan vooraf (en ten dele achteraf) vinden we theoretische hoofdstukken over de thematiek der sociale geschiedenis en over de methode der geschiedwetenschap.

In het voorwoord dekt de schr. zich tegen veel mogelijke kritiek in. Daar en in de ondertitel wordt gesproken van een ontwerp, een ruwe schets, m.a.w. de schr. erkent: een voltooid geheel acht hij het niet. Ook erkent hij lessen in stijlkunde te behoeven. Mijn kritiek begint elders. Holthoon's werk wordt geacht een leerboek te zijn voor sociologie- en geografie-studenten en voor degenen op sociale academies. Welnu, voor deze laatsten vind ik alleen de materie der kernhoofdstukken, niet de theoretische-methodische geschikt, hoezeer ook mij bekend is, dat met name op sociale academies tegenwoordig theoretisch gediscuteerd wordt! Voor universitair onderwijs in de beginjaren vind ik ook niet alles geschikt: Van Holthoon begeeft zich vaak uitvoerig in discussies met mede-theoretici, naar mijn ervaring zijn beginnende studenten daar niet dol op, zeker niet studenten wier hoofdvak het niet is. Zij zullen dan in hun latere studiejaren wel merken, hoe waardevol het hier gebodene eigenlijk is. Tenslotte is — ondanks alle ruitelijke erkenning — het stijlbezwaar bij een leerboek een probleem. Die stijl is horterig. Waar het precies aan ligt, weet ik ook niet, maar in ieder geval is het evenwicht tussen lange en korte zinnen verstoord door een teveel van de laatste.

Als dit alles is gezegd, kunnen we stellen dat we dankbaar mogen zijn, dat dit leerboek er is. Het is een boek, dat men graag op vele (bij- of hoofd)vaklijsten zou willen zien verschijnen.

Van Holthoon is geen eenzijdig auteur. Hoewel hij een Marx-achtig -schema hanteert van economische basis, netwerk van maatschappelijke instellingen en een culturele bovenbouw, verzet hij zich expliciet tegen wat hij noemt 'eenduidigheid' van de interpretatie van de verhoudingen tussen de niveaus (p. 15 en 19). Wichers heeft in zijn bespreking in *Mens en Maatschappij* (53, 1, voorjaar 1978, p. 128-129) terecht zich meer deze aanpak gewenst. Van Holthoon spreekt zelf (p. 27) van een voorbeeld van een idiografische werkwijze, waarbij toch aan nomothetische analyses aandacht wordt besteed. Ik vind het een knappe combinatie die ik in mijn dissertatie ook bepleit heb (het is jammer dan van Holthoon hiervan en van Winfried Schulze's *Soziologie und Geschichtswissenschaft* generlei gebruik gemaakt heeft, daardoor mist hij wel een en ander). Met Wichers ben ik het zo langzamerhand wat aarzelender eens als hij daarnaast ook meer nomothetische historische sociologie wenst: in de praktijk heeft deze de neiging toch te eenzijdig te worden t.g.v. een teveel aan deductie (misschien bij Michielse) of toch nauwelijks te onderscheiden te zijn van sociale geschiedenis (werk uit de Elias-Goudsblom-school).

Inhoudelijk verhindert de driedeling van Holthoorn wel dat ideaalprocessen als rationalisering, emancipatie, fundamentele democratisering en b.v. schaalvergroting in hun verbinding van de verschillende niveaus duidelijk naar voren kunnen komen. Zoiets zou eigenlijk in zijn methode in het slothoofdstuk op zijn plaats zijn geweest, maar toen was het boek al zo dik en stond er al zo veel in, denk ik . . . Onvermijdelijk mist men bij alle erkenning van de veelheid van onderwerpen er een paar, vooral sociologische. Men denke aan een principiële behandeling van het onderwijs in zijn ontwikkeling naar een maatschappij 'waar de vanzelfsprekendheden moeten eindigen'. Maar dit alles is slechts kanttekening bij een rijk werk.

Natuurlijk bieden de drie besproken boeken slechts een willekeurige greep. Er is veel andere sociale geschiedenis en vooral historische sociologie op het ogenblik actueel (zoals de biografische analyses van vroegere socialisten en het ook door Wichers vermelde werk van Wallerstein). Wel toont het hier besprokene duidelijk de herleefde interesse van sociaal-wetenschappelijke zijde voor de historie.

L. Turksma

Andrew Fishel en Janice Pottker, National Politics and Sex Discrimination in Education. Lexington Books, D.C. Heath and Company 1977, 159 pp.

Vanaf het begin van de zeventiger jaren is discriminatie van meisjes en vrouwen, zowel in de inhoud van het onderwijs als in de organisatie en personeelsbezetting ervan, in de VS een politiek strijdpunt op plaatselijk en nationaal niveau. Boeiend en duidelijk wordt in dit boek verslag gedaan van deze jarenlange strijd.

Voor de Nederlandse situatie, waar op ministerieel niveau nog erg weinig concreet beleid op dit gebied is ondernomen, is in de verschillende bijdragen veel leerzaam materiaal te vinden. Uiteraard is de situatie in de VS niet precies hetzelfde als bij ons, maar kennisname van zowel de analyse van het kwaad van seksdiscriminatie in het onderwijs, als de remedies ervoor, zouden bij ons tijdsbesparend kunnen werken. In een algemene inleiding wordt de opkomst van de vrouwenemancipatiebewegingen na 1960 beschreven. Vrij snel werd daarbij de schijnwerper gericht op zowel de achterstand als de discriminatie van meisjes en vrouwen in het onderwijs. De belangrijkste gebieden waarop de aandacht werd gericht zijn:

- de afbeelding van stereotype sekserollen in schoolboeken;
- onderwijstesten, waarbij vaker wordt gekeken naar de rol die een meisje of jongen behoort te vervullen in de maatschappij, dan naar haar of zijn persoonlijke aanleg;
- begeleiding van meisjes van de lagere school tot en met de universiteit (counseling);
- beroepsvoorlichting in het onderwijs;
- wedstrijd sport en algemene sportbeoefening in onderwijsverband;
- discriminatie van vrouwen die werken in het onderwijs, van de lagere school (geen schoolhoofden) tot en met de universiteit (het professorenbestand).

In de VS pakt men dit soort zaken aan via het gerecht en de wetgeving. Als resultaat daarvan zijn er nu vier belangrijke handvaten, op grond waarvan bevolkingsgroepen actie kunnen afdwingen om discriminatie in het onderwijs op te heffen. Achtereenvolgens worden in het boek behandeld:

- een vier jaar durende rechtszaak, die in 1974 eindigde met de uitspraak van het hoogerechtshof dat vrouwen werkzaam in het onderwijs niet ontslagen kunnen

worden wegens zwangerschap.

Sindsdien is deze uitspraak algemeen geldig voor het onderwijspersoneel in alle staten van de VS.

— de overheidscommissie die in 1972 geïnstalleerd werd met de opdracht om aanbevelingen te doen gericht op opheffing van discriminatie van meisjes en vrouwen in het onderwijs. Deze commissie publiceerde een rapport met 33 aanbevelingen, die voor het merendeel in de la verdwenen. Wel werd binnen het ministerie van onderwijs een 'Women's Program Office' geïnstalleerd;

— wetgeving die onder de naam Title IX van de onderwijswetgeving in 1972 door het Congress werd aangenomen. Deze wet verbiedt discriminatie op grond van sekse in alle onderwijsvoorzieningen die door de federale overheid gefinancierd worden. Met de spanning van een detectiveverhaal wordt in dit hoofdstuk uit de doeken gedaan met welke methodes parlementsleden er toe gebracht kunnen worden om over een onderwerp na te denken, waar ze tot nu toe nog niet mee in aanraking zijn gekomen. De uitvoering hangt sterk af van de goede wil van de betreffende minister en ambtenaren. Het blijkt ook belangrijk dat er veel meer vrouwen in de hogere functies op het ministerie komen. Tot nu toe bereikte resultaten zijn veelal te danken aan vrouwen binnen het ministerie en parlement werkzaam.

— wetgeving die onder de naam Women's Educational Equity Act in 1975 werd aangenomen. Op grond van deze wet kunnen specifieke projecten gefinancierd worden, die gericht zijn op het tegengaan van seksediscriminatie in het onderwijs. Ook in dit hoofdstuk weer een verslag van de moeizame totstandkoming van deze wet en de teleurstellende uitwerking ervan. De bedragen die tot nu toe op grond van deze wet werden opgeëist en toegewezen zijn veel te gering. Pas na heel veel pressie vanuit vrouwenbewegingen en sympathiserende parlementsleden zullen ze groter kunnen worden.

Samenvattend schrijven de samenstellers van dit boek, dat de basis gelegd is om op alle gebieden actie te kunnen ondernemen. Een grote hindernis in de strijd om gerechtelijke uitspraken en wetgeving bleek te liggen in de persoonlijke mening over sekserolgedrag die rechters, parlementsleden, ministers en ambtenaren er op nahouden. Hun persoonlijke overtuiging op dit gebied leek hun algemene politieke opvatting over schending van mensenrechten te overschaduwen. De gevoerde politieke strijd is erg vruchtbaar gebleken als instrument om bewustmaking en mentaliteitsverandering op gang te brengen. Discriminatie van vrouwen en meisjes in het onderwijs is nu in de VS een nationale aangelegenheid geworden. Veel vrouwen en vrouwengroepen hebben door middel van hun strijd ontdekt hoe wetgeving tot stand komt en welke strategieën gevolgd moeten worden. Als gevolg daarvan is b.v. de Women's Lobby werkzaam in Washington D.C. en werd in 1976 de National Coalition for Women and Girls in Education opgericht, een organisatie waar meer dan 40 organisaties in vertegenwoordigd zijn. Deze coalitiegroep is van plan om directe politieke en juridische actie te ondernemen. De instrumenten zijn er, het volgende boek kan dus gaan over de uitvoering!

Anneke Rooselaar

Feichtinger, G., *Stationäre und Schrumpfende Bevölkerungen*. Springer Verlag, Berlin - Heidelberg - New York 1977, vi + 262 pp., in *Lecture Notes in Economics and Mathematical Systems*, Beckmann, M. and Künzi, H.P. (Man.Eds), vol. 149.

De bedoeling van dit boek is om een bevolkingsdynamische- en sociaal/economische analyse te geven van niet-groeiende bevolkingen, met speciale aandacht voor de Oostenrijkse situatie.

Na een korte introductie (9 blz.) wordt een aantal opmerkingen gemaakt over de fundamenteën van stationaire bevolkingen (*Feichtinger*, hoofdst. 2, 25 blz.). *Haslinger* (hoofdst. 3, 124 blz.) verklaart de onderliggende begrippen en mathematische modellen en geeft een analyse van demografische trends in niet-groeiende bevolkingen; bovendien beschrijft hij een aantal sociale- en economische consequenties. *Muzicant* (hoofdst. 4, 36 blz.) beschrijft de technische uitvoering van demografische vooruitberekeningen teneinde enerzijds de relatie tussen bevolkingsgroei en leeftijdsopbouw te tonen en anderzijds de relatie met vruchtbaarheids- en sterftetrends. *Mehlmann* (hoofdst. 5, 8 blz.) bespreekt de consequenties van een achteruitgang in de groei van een bevolking voor de carrière-perspectieven en de employés in een strict hiërarchische organisatie; daarbij maakt hij gebruik van stochastische 'person-flow models'. *Luptacik* (hoofdst. 6, 22 blz.) geeft een beschouwing over de geschiedenis van de discussie over de invloed van demografische variabelen op economische verschijnselen en tenslotte bespreekt *Feichtinger* (hoofdst. 7, 13 blz.) consequenties van 'no-growth'-situaties voor een bevolkingsbeleid. Het boek wordt besloten met een uitgebreide, verklarende bibliografie (12 blz.).

Op blz. 4 wordt gesteld, dat dit boek in de eerste plaats bestemd is voor studenten uit de sociale- en economische wetenschappen en in de tweede plaats voor planners en ambtenaren die betrokken zijn bij besluitvormingsprocessen. Om die reden is de demografische- en mathematische verklaring minimaal gehouden. Gesteld moet worden dat over het algemeen de beschrijvende zowel als de mathematische verklaringen zeer helder gesteld zijn. Toch zou het waarschijnlijk beter geweest zijn als de schrijvers besloten hadden een boek te schrijven dat hetzij bestemd was voor mensen met een minimale mathematische kennis, hetzij voor mensen met een goed begrip ervan. Nu moet gevreesd worden dat geen van beide groepen geheel tevreden gesteld wordt. In het bijzonder geldt dit voor de bijdrage van *Mehlmann*: lezers zonder kennis van wiskunde zullen het moeilijk vinden om de essentie van zijn verhaal te begrijpen. Het is ook niet helemaal duidelijk waarom dit hoofdstuk in het boek is opgenomen. Gezien het belang van het onderwerp waar het hierom gaat — zeker in een tijd van achteruitgang in de economische groei neemt de belangstelling voor personeelsplanning toe; denk maar aan de interesse die er bestaat voor de ontwikkeling in omvang en samenstelling van bijv. de wetenschappelijke staven van universiteiten en hogescholen — had dit onderwerp veel meer aandacht verdiend. Nu lijkt het wel of het opgenomen is 'pour épater le bourgeois', waarbij het bovendien verbazingwekkend is dat met geen woord wordt verwezen naar het belangrijke werk dat *Henry* op dit terrein verricht heeft (of hebben Duitse demografen geen toegang tot franstalige literatuur?). Als een introductie in de theorie van stationaire- en afnemende bevolkingen is het jammer, hoewel begrijpelijk, dat deze theorie niet ingebed is in de meer algemene theorie van stabiele bevolkingen. Als zodanig mist men dan ook node een verwijzing naar de United Nations-publicatie 'The concept of a stable population' (United Nations, Population Studies No. 39, New York 1968, overigens wel alleen toegankelijk voor mensen met enige mathematische achtergrond). Bovendien moet erop gewezen worden dat in het hoofdstuk over de invloed van demografische variabelen op economische verschijnselen, de nadruk ligt op westerse maatschap-

pijen.

Ondanks bovenstaande kritische kanttekeningen kan dit boek heel goed aanbevolen worden aan diegenen die de Duitse taal machtig zijn en die zich willen verdiepen in de problematiek van bevolkingen die niet meer groeien of zelfs in aantal afnemen, ook al zijn de schrijvers niet steeds ontkomen aan enigszins speculatieve opmerkingen over de gevolgen van achteruitgang in bevolkingsaantal. De verklarende bibliografie is uitgebreid en nuttig.

H. A. de Gans

Demographic trends 1970-1985 in OECD-member countries. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris 1974, 454 blz., tabellen, grafieken.

Dit is de vierde uitgave van deze aard, de drie vorige besloegen de perioden 1951-1971, 1965-1980; het boek bevat veel cijfermateriaal over de 19 landen van de OECD zowel met betrekking tot de gehele bevolking van die landen als met betrekking tot de actieve bevolking. een nuttig boek voor diegenen die geïnteresseerd zijn in de demografische ontwikkeling van deze landen.

H. A. de Gans

Ph. van Praag, Het bevolkingsvraagstuk in Nederland. Ontwikkeling van standpunten en opvattingen (1918-1940). NIDI-publikaties (1), van Loghum Slaterus, Deventer 1976, 132 blz.

Met behulp van een overdaad aan bronnenmateriaal (congresverslagen, dagbladen, verslagen van Kamerdebatten, partijprogramma's, maar ook artikelen, boeken en brochures van tijdgenoten) heeft Van Praag een boek geschreven over het bevolkingsdebat, in de breedste zin van het woord, in Nederland in de periode tussen de beide wereldoorlogen. Niet alleen komt de discussie over de vraag of Nederland overbevolkt was aan de orde, maar ook de houdingen en de ontwikkeling daarin ten opzichte van de Neo Malthusiaanse Bond en mede in aansluiting daarop, ten aanzien van zaken als geboortebepierking, eugenetiek, castratie en sterilisatie, arbeid van de gehuwde vrouw. Als zodanig is dit boek een 'must' voor al diegenen die op enigerlei wijze geïnteresseerd zijn in aspecten van het bevolkingsvraagstuk.

Van Praag is er in geslaagd om niet onder te gaan in de veelheid van bronnen waarover hij de beschikking heeft gehad: hij heeft een boek geschreven dat zich met plezier laat lezen, ook al moet men het van tijd tot tijd wel eens terzijde leggen om bij te komen van de veelheid aan standpunten die aan de orde komen. Hoewel die standpunten dateren uit een tijd waarin de woordvoerders van de verschillende geestelijke stromingen in Nederland niet gebukt leken te gaan onder een gebrek aan dogmatische zekerheid, waardoor ze lijken te behoren tot een voorbije periode, zullen degenen die de recente discussies over de abortuskwestie met aandacht gevolgd hebben, veel vertrouwde geluiden tegenkomen. Ook blijkt dat de discussies die nu gevoerd worden in de landen van het westen over de toenemende afhankelijkheid van het Midden-Oosten op het gebied van de olievoorziening, niet zo erg veel verschillen van diè welke in 1920 met betrekking tot de toenemende afhankelijkheid van buitenlandse landbouwprodukten hebben plaatsgevonden. 'Wel beschouwd wonen wij in een huis, dat rust op palen, staande op eens

anders grond, en dat zal instorten zodra de bezitter van deze grond, die voor andere doeleinden wil gebruiken' (citaat op blz. 21).

Van Praag heeft zich hoofdzakelijk beperkt tot de discussies die gevoerd werden met betrekking tot het Malthusianisme en de Crisis, terwijl gespecialiseerde onderwerpen als ontslag aan gehuwde ambtenaressen, verbod arbeid door gehuwde vrouwen, kinderbijslag, abortus, milieu en eugenetiek summier aan de orde komen. Het stimulerende van het boekje is onder meer hierin gelegen, dat het, zeker waar onderwerpen slechts summier behandeld worden, aanzet tot verdere studie. De uitgebreide literatuurverwijzing is daarbij een goede richtingwijzer.

Zelf vind ik het jammer dat een hoofdstuk ontbreekt waarin de loop van de Nederlandse bevolking tussen beide Wereldoorlogen beschreven wordt en waarin de positie van Nederland bepaald wordt t.o.v. de omringende landen, omdat juist in deze periode de demografische ontwikkeling in Nederland zich van die van andere landen begint te onderscheiden. Bovendien zou het, voor de waardering van de ingenomen standpunten meer reliëf gegeven hebben wanneer meer aandacht was besteed aan de ontwikkeling van de demografische analyse-methodiek in deze periode. Nu wordt te hooi en te gras wel wat informatie gegeven maar de lezer krijgt toch een onvoldoende beeld van de bredere context waarbinnen de discussies zich afspeelden.

Overigens doen deze kritische kanttekeningen niets af aan mijn grote waardering voor het werk van Van Praag.

H. A. de Gans

Claude S. Fischer, *The Urban Experience*. Harcourt Brace Jovanovich, Inc., New York 1976, x + 308 blz., bibliografie en index, Paperback.

Fischer's boek houdt zich bezig met de kernvraag van de stedelijke sociologie: wat is de invloed van de stedelijke structuur op de mens, zijn psychologische toestand en zijn sociale relaties. Wat met een literatuurlijst van meer dan 600 artikelen en boeken gemakkelijk een encyclopedische opsomming had kunnen worden krijgt structuur en helderheid door een voortdurende toetsing van drie theorieën over de sociaal-psychologische invloeden van de stad.

De geestelijke vader van de eerste theorie, de deterministische, is Louis Wirth. Deze theorie houdt kortgezegd in, dat de veelheid van indrukken, mogelijke contacten, e.d. de stadsbewoners meer gespannen maakt en hen dwingt onpersoonlijker te worden. Dit leidt tot het zwakker worden van interpersoonlijke relaties, het verdwijnen van een gevoel van gemeenschap en tot eenzaamheid. Tegelijkertijd leiden de processen van economische competitie en specialisatie tot *differentiëring* van verschillende sociale werelden. Primaire groepen zoals gezin en vriendenkring worden vervangen door formele organisaties, maar deze slagen er nooit in een overeenstemming over normen en waarden te behouden.

Herbert Gans is de exponent van de tweede theorie, die de compositionele theorie genoemd wordt. Volgens deze benadering speelt het sociale leven zich vooral af in bepaalde groepen, zoals het gezin, de buurt, ethnische groep, enz. Voor deze groepen maakt het weinig uit of ze zich in een grote stad of een klein dorp bevinden en daarom heeft de localiteit geen directe invloed op het individu. Verschillen tussen stad en platteland worden in deze theorie verklaard uit de verschillen in bevolkingssamenstelling.

De derde theorie, de subcultuur theorie, is van Fischer zelf en is een integratie

van de twee bovenstaande opvattingen. Evenals Gans gelooft Fischer in het blijvende belang van primaire sociale groepen, maar deze zouden juist mogelijk gemaakt worden door de stad. Dit gebeurt doordat grotere steden nieuwkomers uit een wijder en meer gevarieerd gebied aantrekken; vervolgens, hoe meer mensen des te meer aparte specialisaties er ontstaan in beroepen, politieke groeperingen, en andere subculturen.

De toetssteen voor een theorie is of zij verschijnselen juist voorspelt, en of ze een voldoende verklaring geeft voor de verschijnselen die zich voordoen. In de rest van het boek tracht Fischer aan te tonen dat de deterministische theorie vaak in beide opzichten faalt, terwijl de compositionele theorie vooral tekort schiet in het adequaat verklaren. Daartoe beschrijft hij een groot aantal onderzoeken naar de kenmerken van de stad, de sociaal-psychologische eigenschappen van de bewoners, en de verschillen hierin tussen plaatsen van verschillende omvang.

Een van de problemen die betreffende het boek gesignaleerd kunnen worden is dat Fischer als het ware een pleidooi heeft willen houden voor zijn integratie. Dit heeft het boek wel boeiender, en het belang van de besproken onderzoeken duidelijker gemaakt, maar tevens de analyse wellicht wat vertekend. Fischer noemt resultaten die strijdig zijn met zijn analyse regelmatig in voetnoten en de frequentie doet vermoeden dat een andersgerichte analyse ook behoorlijke steun had kunnen vinden. In een theoretisch debat zou met dit boek het laatste woord dan ook nog niet gesproken zijn. Maar wat zijn werk mijns inziens zo bijzonder waardevol maakt is dat hij erin slaagt een zeer grote hoeveelheid onderzoek systematisch te bespreken en een plaats te geven in het theoretisch firmament. Iedereen kan dan eventueel zelf zijn eigen conclusies trekken. Op deze wijze is het boek zeker nuttig voor studenten, maar ook voor allerlei deskundigen die zich met de stad bezighouden.

M. W. Wiewel

A. A. J. G. Extra, **Nederlands van buitenlanders; psycholinguïstische aspecten van vreemde taal-verwerving** (proefschrift Nijmegen 1978). Handelseditie: Countinho, Muiderberg 1978, 2 dln.

Nu het dan echt duidelijk is dat de buitenlandse werknemers in Nederland — en in andere Westeuropese landen — geen gastarbeiders zijn maar een permanente minderheidsgroep vormen (die dan weer interne verscheidenheid kent), komt er ook meer belangstelling voor hun maatschappelijke positie, en hun relaties met de inheemse bevolking. Daarbij speelt het probleem van de taal een niet onbelangrijke rol: zowel voor hun onderlinge communicatie als die met de gastheren en -vrouwen. Bij het onderzoek naar de taalproblemen van buitenlandse arbeiders loopt Nederland bepaald niet voorop, pas de laatste jaren wordt er van linguïstische zijde aandacht aan besteed. Veel goed bedoeld en vaak ook goed werk van actiegroepen en hulpverleners is er aan vooraf gegaan.

De taalproblemen van de buitenlandse arbeiders kunnen op twee manieren worden aangepakt: een psycholinguïstische en een sociolinguïstische. In het eerste geval wordt onderzocht op welke wijze volwassenen zich een taal verwerven, zowel spontaan in hun contact met Nederlanders als formeel in een leersituatie, en welke specifieke moeilijkheden er zijn ten gevolge van de verschillen tussen brontaal en doeltaal. In het tweede geval worden de sociale factoren onderzocht die een rol spelen in het leren van de tweede taal. Interessant in dit verband is de

in de Bondsrepubliek ontwikkelde zogenaamde *pidgin-hypothese*, waarin gesteld wordt dat buitenlandse arbeiders de taal van het gastland niet verder *willen* leren dan strikt noodzakelijk is voor hun communicatieve behoefte met de ontvangende bevolking, ook onder invloed van de 'foreigner-talk' waarvan deze zich tegen buitenlanders bedient. Het is duidelijk dat beide benaderingen noodzakelijk zijn en elkaar aanvullen.

Daarnaast doen zich steeds meer problemen voor ook ten aanzien van kinderen en echtgenoten van buitenlandse arbeiders. Hierbij komt dan het probleem van de bi-culturele opvoeding naar voren, niet alleen in verband met de gewenste culturele eigenheid van de minderheidsgroepen, maar ook met mogelijke terugkeer naar het moederland. Ook wat dit betreft worden bestaande experimenten steeds vaker wetenschappelijk begeleid.

Het is gelukkig dat de laatste jaren het onderzoek van de grond komt, en geleidelijk organisatievormen vindt. In de Vereniging voor Toegepaste Taalwetenschap en in de Werkgemeenschap Sociolinguïstiek van de Stichting Taalwetenschap zijn werkgroepen gevormd die zich voornamelijk zullen bezighouden met het stimuleren en coördineren van research op dit gebied. Aan de Vakgroep Algemene Taalwetenschap van de Universiteit van Amsterdam wordt zowel psycholinguïstisch onderzoek verricht. Het Instituut voor Toegepaste Taalwetenschap van de Universiteit van Nijmegen heeft dit onderzoek als prioriteit in zijn onderzoeksplan geplaatst. Het is aan dit laatste instituut dat *G. Extra* werkt, die in juni dit jaar is gepromoveerd op het proefschrift *Nederlands van Buitenlanders; psycholinguïstische aspecten van vreemde-taalverwerving*, een verslag van een onderzoek naar het leren van een vreemde taal in het land waarin die taal moedertaal is, in dit geval Nederland. Het eerste deel bestaat uit een beschrijving van het leergedrag bij een taalleermethode die uitgaat van structuuroefeningen, waarbij vooral getoetst wordt in hoeverre bij een dergelijke instructiemethode transfer plaatsvindt naar communicatief gedrag. In het tweede gedeelte van het boek wordt de verwerving van morfologische regels van het Nederlands vergeleken onderzocht bij eerste- en bij tweede-taalverwerving. De schrijver is niet blind voor andere dan psycholinguïstische factoren bij taalleren, en hij geeft ook aan welk aanvullend sociolinguïstisch onderzoek nodig zou zijn.

Hoewel het onderzoek van Extra degelijk en voorbeeldig is, kan niet anders gezegd worden dan dat het pas een begin kan zijn van het vele werk dat nog gedaan moet worden voor we toe zijn aan het oplossen van problemen waarvoor de minderheidsgroepen buitenlandse arbeiders staan en waarvoor ze de Nederlandse samenleving stellen. De taalproblemen zijn daarvan zeker niet de minste.

Gerard Hubers

Pieter Hovens, *Indianen van Noord-Amerika*, Van Gorcum, Assen/Amsterdam 1977 (Terreinverkenningen in de Culturele Antropologie)

Het boek geeft een realistische beschrijving van de Amerikaanse Indianen vanuit een historisch en antropologisch standpunt. De auteur probeert de oude stereotypen te doorbreken die aan de ene kant een Indiaan als een 'bloeddorstige wilde' afschilderen en aan de andere kant als een 'nobil natuurmens'. Het boek is in vijf hoofdstukken verdeeld, die de historische continuïteit van soevereiniteit, ondergang, en weer opkomst van de oorspronkelijke bewoners van het Noordamerikaanse continent goed karakteriseren.

Zoals de vondsten van werktuigen bevestigen, ontwikkelde het culturele leven in Noord-Amerika zich al ongeveer tien duizend jaar v. Chr. De dragers van deze culturen kwamen vanuit Azië via de toen gesloten Beringstraat. In de loop der eeuwen is hun cultuur meer complex geworden, maar toch bleven zij in een nauwe relatie met de omringende natuur. Met de beschrijving van specifieke cultuurgebieden schept Hovens een duidelijk beeld van de grote variaties in de traditionele culturen.

De kolonisatie van blanken heeft een grote verandering in het levenspatroon van Indianen gebracht, in hoofdzaak door het invoeren van metalen goederen en nieuwe religieuze begrippen. De blanken wilden de Indianen doen assimileren volgens het ideaal van de Westerse industriële maatschappij, terwijl deze daar geen prijs op stelden. Dit gaf aanleiding tot vele conflicten. Na de Indiaanse nederlaag werden verschillende wetten ingevoerd die gebruikt of misbruikt werden in het nadeel van de Indianen. De strijd na de Tweede Wereldoorlog is niet alleen gekenmerkt door de strijd van de Indianen voor hun land, maar ook door die voor een politieke zelfstandigheid op een nationaal niveau.

De Indianen zien hun toekomst in het vestigen van een 'Vierde wereld' waar zij in harmonie met hun medemens en de natuur zouden leven. De westerse technologie zou alleen als een instrument gebruikt worden om deze wereld te realiseren. Zelf heb ik een diepe sympathie voor deze visie, maar ik vraag mij af, kan een mens in harmonie met de natuur blijven leven als hij zich bedient van moderne technologie?

Het boek is kort (125 p.), maar heel duidelijk, vol met relevante informatie. Toch zou ik een paar kleine aantekeningen willen maken. Op p. 10 staat dat meloen (samen met mais en bonen) een basis van de landbouw vormde. Het was echter pompoen (squash). Niet alleen de Gila en de Salt stromen door het Zuidwesten, p. 27, maar ook de Rio Grande. Op p. 54 is over Britse nederzettingen in Massachussets geschreven. Hier hoort iets over de Pilgrims te worden verteld. Zoals uit de bibliografie van de auteur blijkt, is dit het enige boek van deze soort in het Nederland. Mede daarom is het zeer geschikt als een inleidende studie van de Noord-Amerikaanse Indianen.

Sonja Rem-Jichová

Richard Münch, Legitimität und politische Macht. Westdeutscher Verlag, Opladen 1976, 212 Seiten, 34,— DM.

Het boek vormt een gedegen studie over klassieke thema's van de politieke theorie en de politieke sociologie. De probleemstelling luidt hoe het bindend laten gelden van normen en politieke beslissingen in complexe maatschappijen mogelijk is. Deze aanzet is vooral systeemtheoretisch geïnspireerd. Drie sociologische oriëntaties worden doorgelicht aan de hand van de vraag, die in de probleemstelling werd geformuleerd. Deze vraag is waarlijk niet retorisch als we bedenken dat veiligheids- en ordeproblemen voor met name de grote mogendheden steeds meer vergen aan concrete investeringen in materiaal en mankracht en de legitimiteit van staatsinterventie in de privatesfeer van de burgers door vele liberale democraten in twijfel wordt getrokken. Daarmee is tevens de kracht als de zwakheid van dit boek aangegeven. De reconstructie van theoretische oriëntaties tot sociologische theorieën van een hoog informatiegehalte is een slopend maar noodzakelijk werk, en wordt teveel als neopositivistisch afgedaan. Aan de andere kant is het zeer moei-

lijk om telkens transformaties van de abstracte sociologische probleemstelling naar de concrete sociale situaties te ondernemen, een taak die toch bij het uitvoeren van een onderzoeksprogramma hoort, wil de theorie ooit getoetst worden. Historisch en dialectisch materialisme, de consensus Theorie van de legitimiteit van normen (J. Habermas) en het Weberiaanse ideaaltipe van de legaalrationele legitimiteit worden kort besproken en op elkaar afgestemd voor een nauwkeuriger vergelijking. Het gaat om de specificatie van de voorwaarden waaronder het toepassen van politieke macht op het stellen van normen en het uitvoeren van politieke beslissingen bindend gemaakt kan worden. Dat bindend maken impliceert dan dat deze normen en beslissingen door de betrokken groeperingen als legitiem erkend worden. Politieke macht wordt daarbij opgevat als een symbolisch en generaliseerd communicatiemedium, dat onder bepaalde voorwaarden aan inflatoire en deflatoire processen is onderworpen. Korter gezegd gaat het dus om de verkoopbaarheid van regeringsmaatregelen ten opzichte van minderheden in de samenleving. Politieke macht kan inflateren en deflateren. Inflatie en deflatie van politieke macht vertegenwoordigen politieke crises, die de politieke legitimiteit van het systeem uithollen. Deflatie is het gevolg van een geringe politieke participatiegraad bij een geringe institutionele regeling voor het bindend laten gelden van normen en beslissingen. Inflatie is het gevolg van een hoge participatiegraad bij geringe institutionele regeling. Deflatie begunstigt de niet-machthebbers in de samenleving en inflatie begunstigt alleen de weinige machthebbers. Om het weer even voorstelbaar te maken: Somoza zou een extreem inflatoire politiek voeren met betrekking tot de legitimiteit van zijn optreden tegen de massale protesten tegen zijn bewind. Voorbeelden van deflatoire politiek zijn echter moeilijker te vinden. Dat toont ook al aan dat ondanks de systematiek van de argumentatie en de taxonomische rijkdom de operationalisering van de theoretische begrippen mijns inziens het voornaamste negatieve punt is.

Koos Dalstra

Rudolf Th. Jurrjens, **The Free Flow: People, Ideas and Information in Soviet Ideology and Politics**. Diss., Vrije Universiteit te Amsterdam, 1978, 447 blz.

In zijn Voorwoord wijst Rudolf Jurrjens op de beperkte en tijdelijke aard van zijn boek, en hij stelt de retorische vraag of het tegenwoordig niet beter is 'not to ask what one writes, but what one still plans to write'. Als recensent zie ik mij genoodzaakt het voor mij liggende boek te beoordelen — wat de auteur nog van plan is weet ik helaas niet. Welnu, dit proefschrift is in vlot Engels geschreven en bevat een aantal correcte samenvattingen van bekende gegevens. Veel nieuws heb ik er niet in gevonden. Allgēn de Epiloog (50 blz.) gaat over het onderwerp dat in de hoofdtitel met 'The Free Flow' wordt aangeduid: de vrije uitwisseling van mensen, ideeën en informatie tussen Oost en West. De rest van het boek is met de ondertitel vrij adequaat omschreven: mensen, ideeën en informatie in de sovjet ideologie en politiek. Laat deze titel al veel in het vage, van de centrale doelstelling van Jurrjens' boek wordt men ook al niet veel wijzer: 'To what extent do the Soviet leadership's policies reject the idea of a free flow of people, ideas and information and to what extent does its ideology constitute a barrier for changing such policies?' Vóór lezing van de hoofdstukken 2, 3 en 4 luidde mijn antwoord: to a great extent. Ná lezing wist ik dat Jurrjens tot een gelijklopende conclusie was gekomen.

In het tweede hoofdstuk geeft de auteur allereerst een groot aantal van Kuypers'

politicologische grondbegrippen in een onberispelijke Engelse vertaling, dan introduceert hij het begrip 'psychological operations': 'all those operations by which an actor strives to influence the perceptions, images, opinions or attitudes of one or more actors.' Zulke handelingen kunnen intern of extern, offensief, defensief-open of defensief-gesloten zijn. Jurrjens presenteert een keurige, maar m.i. weinig opzienbarende taxonomie, geïllustreerd door enkele figuren.

In het volgende hoofdstuk gaat de auteur de vraag te lijf 'To what extent does the 'psychological dimension in ideology' constitute a barrier to change in Soviet policies which reject the idea of a free flow?' Wederom het vrijblijvende 'To what extent': het lijkt me dat een dergelijke graduele vraagstelling in comparatieve studies zin kan hebben, maar niet als de studie slechts één land betreft. Jurrjens behandelt in dit hoofdstuk een aantal bekende aspecten van de sovjet ideologie (dwingend, gesloten, monistisch, monopolistisch) en van het politieke systeem. Sprekend over de mogelijkheid tot aanpassing van de ideologie geeft hij een wel erg archaisch beeld van de machtsverhoudingen in de partijtop: 'only the General Secretary can determine which shifts in doctrines must be considered as a (desired) creative application and expansion of Marxism-Leninism . . . and which proposed changes are (undesired) revisionism . . . His interpretation of the Party 'truths' at a certain point in time quickly enjoys a complete monistic as well as monopolistic position within the Party' (blz. 123).

In het laatste hoofdstuk wordt een samenvatting gegeven van wat er bekend is over de beperkingen die in de Sovjetunie gesteld zijn aan de 'free flow': censuur, vervolging wegens anti-sovjetagitatie, het systeem van interne paspoorten e.d. Na een overzicht van de geschiedenis van 'Helsinki' en 'Belgrado' en een samenvatting van de inhoud van de diverse documenten komt de auteur aan het eind van de Epiloog tot een enkele originele aanbeveling: het dagelijks beheer over Radio Liberty en Radio Free Europe in handen te geven van 'the dissidents of the respective countries', ik neem aan de *geëmigreerde* dissidenten. Dát zou de sovjetleiders lijkt me pas echt tot razernij brengen . . . hoewel: gezien de ongeëvenaarde interne verdeeldheid van het uitgeweken dissidentendom (door ingewijden wel 'een mand met krabben' genoemd) zou het realiseren van deze aanbeveling het spoedige einde van beide ook door Jurrjens zo gewaardeerde zenders betekenen.

John Löwenhardt

J. D. Speckmann, **De Bevolkingsproblematiek in de derde wereld**. Terreinverkenningen in de culturele antropologie no. 5, Van Gorcum, Assen/Amsterdam 1978, 104 blz., f 17,90.

Wat kan men zich zoal voorstellen bij dit onderwerp: de bevolkingsproblematiek in de derde wereld? Hoe thans en in de toekomst een angstwekkend snel groeiende bevolking van voedsel moet worden voorzien? Welke energiebronnen aangewend zullen moeten worden? Hoe men reusachtige urbanisatie moet tegengaan? Welke de politieke consequenties zullen zijn op wereldschaal? Speckmann concentreert zich in dit boekje op één factor: het hoge geboortenniveau en daar is op zichzelf alle reden toe. Immers, met welk politiek of economisch regime men ook te maken heeft, de omvangrijke bevolkingsaanwas in Afrika, grote delen van Azië en Zuid-Amerika, betekent een rem op ontwikkeling.

Na een goed-gestructureerd overzicht van de factoren die van invloed zijn op de vruchtbaarheid en een wat mager hoofdstukje over de samenhang tussen be-

volkingsaanwas en economische ontwikkeling, komt de auteur tot het onderwerp dat hem het meest interesseert, namelijk de opzet, uitvoering en effectiviteit van programma's voor geboortenregeling. Men vindt een behandeling van de verschillende methoden van geboortenbeperking, een overzicht van de verschillende typen van family planning en een korte evaluatie van zulke projecten. Bovendien bevat het boekje een hoofdstuk over de bijdrage van sociaal-wetenschappelijk onderzoek en daarin wordt naast verschillende vormen van demografisch onderzoek en *surveys* over gezinsplanning ook een lans gebroken voor de 'antropologische dieptestudie' terzake.

Een benadering van het bevolkingsvraagstuk in de derde wereld waarbij eenzijdig nadruk wordt gelegd op het beperken van de nataliteit als voorwaarde voor ontwikkeling, is niet zonder kritiek gebleven. In navolging van Berelson noemt Speckmann in het kort verschillende tegenwerpingen zoals: andere problemen zijn van meer importantie, economische ontwikkeling gaat aan verlaging van de geboorte vooraf en niet andersom, de bevolkingsproblematiek is door het imperialistische Westen naar voren geschoven om de aandacht af te leiden van het vraagstuk waar het werkelijk om gaat: het uitblijven van een revolutionaire ontwikkeling. Helaas laat de auteur het bij een opsomming. Menige lezer zal nochtans geïnteresseerd zijn in een uitgebreider behandeling van deze discussie en een duidelijker, of misschien: meer beargumenteerde standpuntbepaling van de schrijver.

Frank Bovenkerk

F. G. J. Derkinderen en J. Kooiman (red.), **Maatschappij-georiënteerd besturen**. Stenfert Kroese, Leiden 1978, 268 blz., f 34,50.

In deze bundel vindt men, enkele uitzonderingen daargelaten, inaugurele redes over organisatie-, plannings-, bedrijfskundige en bestuurskundige vraagstukken bijeen. Een dergelijke bundel kan vanwege de zo verschillende achtergronden, bedoelingen en standpunten van presentatoren van een inaugurele rede enkel op een zeer hoog abstractieniveau als een geïntegreerd project aangeprezen worden. In de algemene inleiding en in de inleidingen tot de drie delen (Op zoek naar raakvlakken; Beleidsontwikkeling; Strategische toepassingen) blijven de redacteuren van de bundel dan ook steken in nogal vage uitspraken over het waarom van het boek. De algemene inleiding vermeldt achtereenvolgens dat er 'is gezocht naar overeenkomsten zonder de verschillen uit het oog te verliezen' (blz. V), dat er 'opvallend veel convergentie blijkt te bestaan ten aanzien van vraagstukken op dit terrein bij uiteenlopende disciplines als economie, politicologie, sociologie, bestuurs- en bedrijfskunde' (blz. vi), en dat 'de lezer al naar gelang van zijn instelling en interesse kruisverbanden zal zien' (blz. vi). Conclusie: alle overeenkomsten en verschillen zijn betrekkelijk. Of wij daar veel verder mee komen valt te betwijfelen.

Laat men de pretentie van een gemeenschappelijke lijn — zoals die ook in de titel van de bundel wordt gesuggereerd — varen, dan houdt men een aantal beschouwingen in handen, waarvan het merendeel bijzonder interessant mag heten. Wat mij in dat verband wel opvalt (en dat is dan het resultaat van het bijeenbrengen van de verschillende verhandelingen) is dat nogal wat analyses uit de organisatiesociologische en de bedrijfskundige hoek, anders dan men zou verwachten, vager zijn dan die van politicologisch-bestuurskundige huize. Met veel omhaal van woorden bespreken bijvoorbeeld Van Dijk, Ter Heide en Haselhoff de vermaat-

schappelijking van organisaties, respectievelijk de omgeving en de strategische beleidsvoering van ondernemingen, zonder dat men na lezing veel wijzer is geworden (hoofdstukken 2, 3 en 5). Uit hun betoog valt in elk geval niet op te maken dat de empirische fundering van hun vakgebied solider is dan die van bijvoorbeeld de bestuurskunde.¹ Ik sluit echter niet uit dat zij empirische bevindingen van hun discipline, welke aan de bestuurskundig georiënteerde recensent ontgaan zijn, bekend veronderstellen. Om tot een opbouwende conclusie te komen: ik beveel hen en hun collegae organisatie- en bedrijfskundigen de politicologische en bestuurskundige beschouwingen van Van Gunsteren (hoofdstuk 7), Kooiman (hoofdstuk 10) en Hoogerwerf (hoofdstuk 11) in de aandacht aan.

U. Rosenthal

1. Zie U. Rosenthal, Literatuur over geplande verandering, in: *Beleid en Maatschappij* 4 (6), juni 1977, blz. 183-184.